

Попова Олена Анатоліївна,
старший викладач
Севастопольського інституту
післядипломної освіти

Карасевич Оксана Володимирівна,
студентка 5 курсу
Севастопольського інституту
післядипломної освіти

Григорій Савич Сковорода — предтеча нової української літератури. Традиції і новаторство творчості

Григорій Савич Сковорода — найвидатніша постать у культурному й літературному житті України XVIII ст. Великий народний мислитель, просвітитель і письменник, він у своїх творах розвивав цілий комплекс ідей, актуальних для свого часу, виражав передові погляди українського громадянства.

Сковорода був всебічно обдарованою людиною — філософом-мислителем, письменником, педагогом, музикантом, знавцем античності й середньовіччя, володів кількома мовами — латинською, старогрецькою, старосврейською, польською, німецькою, російською. Він постійно вчився, поглиблював свої знання, передаючи їх одночасно іншим — учням, близьким знайомим, випадковим слухачам. Мандруючи Україною та світами, він цікавився життям, звичаями, мистецтвом, віруваннями інших народів, вкраплював у свої твори враження від спостереженого й почутого.

Понад два століття не вгасає інтерес дослідників до постаті митця, до його наукової, педагогічної, літературної та громадської діяльності. Відкривають, досліджують, розглядають в різних аспектах його творчу спадщину, ще раз і ще раз звертаються до нього як до мислителя, до розроблених на основі його філософського вчення, етичних принципів, які не тільки проповідував, а й демонстрував власним життям.

Велика роль Григорія Сковороди у становленні нової української літератури, він був її ідейним предтечею. Його багатогранна філософська й літературна творчість — це остання ланка в перехідному періоді від давньої української літератури до нової. Його поетична й прозова творчість стала органічним складником нового письменства, яке розвивало гуманістичні, демократичні ідеї, вводило в літературу самобутні образи простих українців, обстоюючи їхні соціальні та національні права. Творчість Сковороди передувала Котляревському та Шевченкові, які вчилися на його життєвому прикладі.

Проблема ідейно-художніх традицій та новаторства належить до найбільш фундаментальних і вічних, а відтак і значущих, — адже, за образним висловом Петра Кононенка, «без джерел усихатиме коріння дерева мистецтва, а без чуття неба (помислів, мрій, устремлінь, духовно-гуманістичних поривань та художніх пошуків, експериментів, без відкриття все нових таємниць життя, природи, творчості) немислимий внутрішній рух до сонця правди, істини і

краси» [2; 19]. Але водночас проблема традицій і новаторства належить до надто непростих як у творчій практиці, так і в теорії, як непростим, неоднозначним є і розвиток, і прогрес буття та свідомості, і процес пізнання їхньої сутності, шляхів і форм становлення та вираження. Суть новаторства, коли не в запереченні, то принаймні в переборенні чи зміні традицій. Однак, категорично неприпустимі однозначні висновки. Уже сам факт фіксації нового чи традиційного передбачає існування «протилежної» якості, отже — маємо і протистояння, і взаємозв'язок. Якщо на практиці найчастіше фіксується відмінність між традицією і новизною, то в дійсності між ними існує глибока взаємозалежність. Вся історія розвитку літературно-мистецької практики та теорії — це процес взаємодії традиційного й нового. Без одного немає іншого, а тому маємо розглядати ці явища в їх нерозривній єдності. Особливо яскраво в плані взаємозалежності традицій і новизни постає творчість Григорія Сковороди.

«Сковорода — традиціоналіст за мовою, філософсько-християнською фразеологією та образністю, але могутній бунтар супроти усього відсталого й реакційного», — так влучно окреслює новаторську суть Петро Кононенко[2;19]. Загалом загальна криза українських державних і політичних ідеалів, криза всієї української культури XVIII ст. не обминула й Григорія Сковороди. Він творив у замкнутому колі, не мав широкого читача, не бачив свої твори надрукованими. Проте він був живим сучасником й активним учасником того жвавого інтелектуального руху, що охопив Лівобережну Україну й Слобожанщину у другій половині XVIII ст., вчився і працював у провідних культурно-освітніх центрах — Києві, Переяславі й Харкові, тому його погляди значною мірою віддзеркалюють погляди світської та духовної інтелектуальної еліти тогочасної України.

Хоча митець не залишив прямих свідчень і вражень про потрясіння в Україні, сучасником яких був, — ні про гайдамацький рух, ні про зруйнування російським царизмом Запорозької Січі і закріпачення селянства, ні про події Гетьманщини, як син свого часу, Григорій Сковорода акумулював у своїй творчості погляди тієї України, яка не зберегла державної незалежності, та її захисників — козацтва, позбулася значної частини своєї еліти, втратила навіть свою національну освіту, ставши повністю колонією сильнішого північного сусіда.

Художня творчість Сковороди мала велике значення для розвитку прогресивних, демократичних тенденцій в українській та російській літературах. Вона спрямовувала увагу письменників на життя, працю народу, на потребу виражати їхні світогляд, інтереси, устремління. Сковорода засобами художнього слова пропагував ідеї наступної епохи, зокрема засади просвітницького реалізму як творчого методу. Кращі традиції творчості Сковороди — правдиве зображення дійсності, народність, відстоювання загальнолюдських ідеалів добра й справедливості, непримиренність до зла, патріотизм, повага до інших народів та їхньої культури. Настанови на правдиве зображення сучасної йому дійсності, впевненість в необхідності постати на захист трудового люду успадкували й розвинули Іван Котляревський, Тарас

Шевченко, Іван Франко й інші прогресивні письменники нової літератури. Певний вплив філософські та художні твори Сковороди справили й на передових російських письменників: В. Капніста, К. Рилєєва, М. Лєскова, Л. Толстого та інших.

Ставши мандрівним народним учителем, Сковорода своїм правдивим словом збагачував духовно трудовий люд, який у ті часи був позбавлений права на освіту. Він посилював жадобу волі, почуття людської гідності, гордість за свій стан годувальників суспільства. Поет-філософ не закликав прямо до повалення самодержавства, знищення кріпацтва, але розкривав очі трудящим на причини їхніх страждань, викликав ненависть до соціальної несправедливості, чим посилював у масах опір сваволі панівних класів, вселяв віру в можливість побудови справедливого державного устрою. У дохідливій формі він доносив до свідомості трудящих високі ідеї просвітителів.

За 280 років, що відділяють нас від часу, коли жив й творив митець, багато письменників забуто масовим читачем, і їхні твори становлять інтерес лише для літературознавців. А творчість Сковороди, який у ті лихі часи підніс свій могутній голос на захист правди й добра, нещадно таврував зло в усіх його різновидах, знаходить свого читача й тепер.

Сковорода став не лише ідейним предтечею нової літератури, його творчість — один з етапів еволюції української художньої словесності. Григорій Сковорода — найяскравіший представник українського бароко.

Бароко як культурно-естетична система, прийшло на зміну Ренесансу і Реформації — епохам вражаючих досягнень і в духовній, гуманістичній, і в естетичній сферах. І не тільки прийшло, а й продовжило їх, розвинуло, хоча й не однозначно. Михайло Грушевський відзначав: «Особливість української художньої системи — мистецький та ідейний синкретизм. Закономірно, що й бароко синтезує великі традиції, новочасний ідейно-художній синкретизм, розкутість з монументальністю стилю, що відбиває і багатоманітність життєдіяльності, духовних потреб, і героїчну велич народу, сповненого відчуття власної історичної самоцінності» [4; 22].

Бароковий символізм — примітна ознака його художнього мислення. Образами-символами філософ пояснював невидиму натуру, тобто існування Бога, Істини. Кожний такий образ захоує у собі таємницю, яку треба розгадати і збагнути. Всі його твори орнаментовані емоційно наснаженими, експресивними образами-символами, властивими саме стилю бароко. Навіть за назвами трактатів криється цілий комплекс символів та алегорій. Ускладнена емблематика й алегоризм дещо утруднюють сприйняття творів Сковороди, для їх повного і глибинного розуміння потрібна певна філологічна й філософська підготовка.

Твори письменника наскрізно просякнуті твердою, всеосяжною християнською релігійністю, вірою у поєднанні з прагненням зрозуміти Бога, дослідити його закони: «Час, життя і усе інше знаходиться в Бозі. Хто ж може зрозуміти щось із усіх видимих і не видимих створінь, не розуміючи того, хто є голова і основа всього? Початок премудрості — розуміти Господа» [4; 19].

Для митця властиве надзвичайно шанобливе ставлення до надбань античної філософії та літератури (особливо до Сократа, Платона, Філона, Плутарха), успішне поєднання цих надбань з християнською традицією. На перший погляд, і він, як дерево в листі,— весь в антично-середньовічній культурі, філософії, образності; його сюжети, авторитети, образи — це відомі ще за Київської Русі найдавніші легенди, Сократ і Платон, Езоп і Христос, Лука, інші пророки Біблії. Сковорода постійно наголошує на своїй причетності до великих традицій: «Потерял я старое, а найшол новое. Прощай, моя тень! Здравствуй, вожделенная истина! Ты будь мне обетованная земля» [4; 184].

Діалектичний погляд на світ як на нескінченне переплетіння найрізноманітніших протилежностей, не протиставлення, а поєднання, згармонізування світів духовного і матеріального як змісту і форми, причини і наслідку, визнання первинності серця (емоційно-інтуїтивні принципи) і вторинності залежності розуму — все це прикметні риси барокового стилю у творах Сковороди.

Разом з тим поет-мислитель не обмежується пошуком відповідей на питання епохи, в його творах не лише про походження макро- і мікросвітів за античною традицією, сутності життя загалом (для чого опановує також філософію найновішого часу, досягнення природничих наук), а його турбує й драматична сучасність (кріпосницько-рабська в розрізі соціальному, і в планах національної та духовної неволі). І він рішуче відкидає цю дійсність — в особі володарів сили і влади, кесарів і світських, і духовних («стовпів неотесаних»), у культивуванні сліпої віри та покірливості, в абсолютизації матеріального багатства та класово-елітарної пихи (як у байці «Олениця і кабан»).

Філософ проповідує культ сильної людини, але ця сила, на його думку, має полягати не в підкоренні світу своїй егоїстичній самості, а в перемозі себе, гордині, себелюбства: «Кожний, хто обожнив свою волю, є ворогом Божій волі і не може увійти в царство Боже» [4; 31]. На переконання мислителя, пізнати довколишній світ і Бога можна, лише пізнавши себе, свою справжню природу, адже людина є часткою Бога, його образом і подобою. Його ідеалом стає «дух сродності» і в природі, й в стосунках, психології людей і націй, вільна людина, зріднений з природою селянин, мудрець, з метою — свобода, мудрість і рівність, та шлях до них — самопізнання. Кожен народжений для щастя й специфічно обдарований від природи! — таке кредо Сковороди. Тому необхідно пізнати себе, своє призначення на землі й скеровувати його на благо інших (а тим самим і своє!) — у цьому щастя. І тому Сковорода не повторює попередніх, а творить свою власну філософську систему, що відбиває своєрідність народної філософії; а до всього живе згідно з своїми повчаннями-притчами, ідеально втілює тотожність життєдіяльності й слова.

Вершиною літературної творчості Григорія Сковороди є його поезія. Перший український лірик віддав данину й такому популярному у бароковій поезії жанру, як панегірики, вірші-присвяти, адресуючи їх достойним представникам духовного життя (пісні 24, 26, 27), вони пронизані ідеєю служіння загальній справі культурного розвитку, підносяться громадянські чесноти адресатів.

Окремо підкреслимо деякі конкретні ознаки бароко у поетичній спадщині Сковороди, зокрема у книзі «Сад божественних пісень». Прикметна уже сама побудова збірки: це риса суто барокового стилю — прямувати до циклізації віршів, до об'єднання їх у певні групи, сполучені якоюсь внутрішньою єдністю. Об'єднавчий стрижень збірки у тому, що кожна пісня художньо втілює певну думку, взяту зі Святого Письма. Книга наскрізь пройнята духом християнської релігійності. Багата жанрово-тематична палітра «Саду...» — тут маємо зразки філософської лірики, зокрема медитації, пейзажистики, інтимної, релігійної лірики, сатири. Велику увагу поет звертає на природу, вона у збірці виступає як засіб пізнання Господньої істини, як шлях до внутрішнього спокою, душевної гармонії, рівноваги:

Не поїду в город багатий.
Я буду на полях жити,
Буду в'їк мой коротати,
гдї тихо время б'їжит.
О дуброва! О зелена! О мати моя родна!
В теб'ї жизнь увеселенна,
в теб'ї покой, тишина!

Особливу зацікавленість викликає 18-та пісня «Ой ти, птичко жолтобоко...». Провідний мотив твору подвоєний: спокій та свободу дає людині самозаглиблене життя на лоні природи; крім того, мудрість і сила волі людини — у подоланні гордині, у покорі Божій волі та у прагненні жити скромно, просто. Цей мотив розкривається у цілій системі символічних образів: на пташку, яка зів'є гніздо надто високо, чекає небезпека — хижий яструб-убивця; явора, що виріс на горі, ламає вітер, а вербичка, що прихилилася у низині, зростає у спокої. Поезія побудована на виразній антитезі: пташка — яструб, явір — вербичка. Автор вправно наслідує народнопісенну манеру:

Стоит явор над горою,
Все киваєш головою.
Буйны в'їтры пов'ївають,
Руки явору ламают.

Вірш переповнений тропами, особливо епітетами («птичка жолтобока», «молоденька муравка», «буйны в'їтри») та персоніфікаціями. Чітка мелодійність, яка забезпечується переважним чотиристопним хореем із заміною окремих стоп ямбічними, алітераціями, асонансами, постійним чергуванням жіночо-чоловічих рим. Як бачимо, ціла тканина твору виразно барокова.

Г. Сковорода умовно був останнім поетом старої української літератури, що позначилось і на римо-ритмічних особливостях його ліричних творів. Г. Сковорода продовжував традиції українського силабічного віршування кінця XVI — першої половини XVIII ст. Більшість його поезій написано силабічним віршованим рядком. Та водночас він є і поетом-новатором. Як дослідив Д. Чижевський, Сковорода виступив реформатором силабічного віршування, майстром форми вірша, пильно працював над римою, ввівши в українське

віршування чоловічу риму нарівні з жіночою, зрівняв у правах неповну риму, ритмізував і тонізував силабічний віршований рядок.

Своєю поетичною творчістю Сковорода завершив понад двохсотрічний шлях розвитку силабічного віршування в українській поезії і започаткував силабо-тонічне віршування, засноване на народнопоетичній основі. Кращі його поезії, що ввібрали досягнення народної лірики і сатирично-гумористичного віршування XVIII ст., ще за життя поета стали народними піснями, ввійшли до репертуару народних співців — кобзарів і лірників, зазнали народних переробок. Саме поетичні твори Сковороди поряд із широким потоком бурлескно-травестійного, сатирично-гумористичного віршування другої половини XVIII ст. і народної словесності створили передумови для появи «Енеїди» І. Котляревського — першого твору нової української літератури.

Григорій Сковорода володіючи давньогрецькою, латинською, українською, російською, німецькою, польською, церковнослов'янською, гебрійською, писав — сумішшю російської, старослов'янської і книжної української з елементами живої народної мови України. Як людина високоосвічена, Сковорода дотримувався традиційної церковнослов'янщини. Павло Житецький писав, що освіченість Сковороди була обернено пропорційною народності його мови. Багато залежало й від того, про що він писав. Тематика більшості його поетичних і всіх філософських творів вимагала високого стилю. Та й повсякденне мовлення впродовж багатьох-багатьох років у російськомовному середовищі справило величезний негативний вплив. Царські заборони видавати книги українською мовою, російськомовне викладання піітики й риторики в Київській академії з обов'язковим заучуванням напам'ять російських віршів— все це не могло не позначитися негативно на віршуванні поета. Твори Горація перекладалися на російську, а оди Ломоносова, Сумарокова, тощо трактовані були як зразки. Будучи прихильником простої мови, вважаючи, що саме простою, зрозумілою, афористичною мовою можна найкраще пояснити й передати істину, він творив мовою тогочасної освіти, а отже й літератури. Він віддавав належне «фігурним висловам», мові метафор і алегорій, яка сприяє збагненню й витлумаченню всіх таїн істини.

Учень і перший біограф філософа М. Ковалинський стверджував, що Сковорода над усе любив свою рідну мову. Нема сумніву, що, живучи серед народу, спілкуючись з простими людьми, навчаючи їх, він користувався живою народною розмовною мовою. Проте писав він мовою вченою, книжною. Фактично його мова — це суміш давньоукраїнської, церковнослов'янської і російської мов, яка в той час вживалася в Україні, себто на території "тітки" Слобожанщини, на останньому етапі існування староукраїнської літературної мови.

Мова творів Г. Сковороди в цілому не однорідна. Ближче до народної основи, до живої розмовної народної мови стоїть він у своїй поетичній творчості, у байках, і найменше народна стихія позначилася на його філософських трактатах. Питання мови, таким чином, не є визначальним для

розуміння й оцінки творчості Сковорода. Мовна строкатість не применшує його значення як українського письменника.

Своєю творчістю і мовною практикою Сковорода завершив старий період розвитку української літературної мови. Ще за його життя стара мова і давнє письменство занепали. Новими шляхами пішли молоді сучасники і наступники Сковорода — Іван Котляревський, Григорій Квітка-Основ'яненко та ін.

В історію української літератури Г. Сковорода ввійшов і як письменник-байкар. Заслуга письменника-філософа полягає і в тому, що він у нашу літературу ввів байку як самостійний епічний жанр, дав прекрасні зразки цих творів. У байках Сковорода знайшли свій подальший розвиток сатиричні мотиви давньої української літератури. Письменник фактично завершив українську байкарську традицію XVII — XVIII ст., ввів байку як літературний жанр на шлях самостійного розвитку. Традицію Сковорода продовжили українські поети-байкарі XIX ст. П. Гулак-Артемівський, П. Білецький-Носенко, Є. Гребінка, Л. Боровиковський, Л. Глібов.

Його літературна творчість невід'ємна від усієї його філософської і педагогічної спадщини. У художній формі пісні і байки доповнювали й поглиблювали його вчення, надавали йому більш доступної й популярної форми.

З доброго почину Василя Шевчука пішло друге наймення митця — предтеча, тобто той, що йшов попереду. Це поняття, прийшовши з церковнослов'янської мови в конкретній назві Іоанна Хрестителя, який ще до появи Ісуса Христа проповідував пришествя Спасителя, як найточніше визначає історичну роль митця: «Ми всі — предтечі. Месії прийдуть слідами нашими, за рік, чи два, чи двадцять. І не прийти вони не можуть. Ніщо не вічне в світі, неправда теж!» — такі слова вкладає Василь Шевчук в уста Сковорода. Там же читаємо: «Кінець — початок. Зерно згниває, коли виходить із нього нова, здорова зелень. Смерть і народження, буття і вічність... В житті людини такий же плин, така ж безмежна зміна одного іншим: веселості — смутком, здоров'я — хворістю, надії — відчаєм. І навпаки. Ось так, як версти; там, де одна кінчається, бере початок друга...». Григорію Сковороді судилося стати таким кінцем і початком, підвівши давню українську прозу і поезію до тієї межі, за якою відразу поставала нова українська література, він став важливою віхою на шляху еволюції української художньої словесності.

Література

1. Єфремов С. Історія українського письменства. — К.: Феміна, 1995.
2. Кононенко П. Українська література: проблеми розвитку. — К.: Либідь, 1994.
3. Мишанич О. Григорій Сковорода і усна народна творчість. — К.: Наукова думка, 1976.
4. Сковорода Г. Твори: У 2т. — К.: АТ«Обереги» 1994.— Т.1 / Предм. Олекси Мишанича.
5. Шевчук В. Предтеча: Роман. — К.: Дніпро, 1972.
6. Сковорода Григорій: Дослідження, розвідки, матеріали. Збірник наукових праць. — К.: Наукова думка, 1992.

